

OSMANLILAR'DA BATI'DAN KÜLTÜR AKTARMASI ÜZERİNE*

Halil İNALCIK **

İlim, kültürün bir parçasıdır, ilim metodlarının yayılışını, bu çerçevede incelemek gerektiği kuşkusuz bir gerçektir¹. Fakat, *kültür değişimi* ile kültür elemanlarının aktarılması (*cultural borrowings*) ayrı süreçlerdir². Bir anlayışa göre, *acculturation*, kültür değişimi, bir kültürü belirleyen temel-değerler sisteminde değişiklik demektir. Gelenekçi toplumlarda ise, temel değerler sistemini *din* belirler³. Bazı sosyologlar ve tarihçiler, belli bir kültürün, meselâ Avrupa kültürünün hümanizm kadar Hıristiyan dininin bir sentezi olduğunu ileri sürerler. Bir bölüm tarihçiler ise, Avrupa medeniyetinin akılcı ve hümanist karakteriyle insanlığın ortak mirası olduğu, onun için her laik toplumun esas kültürü olabileceği noktasında birleşirler. Tabii, kültürü bir değer-sistemi olarak benimseyenlerin, bu sonuncu yorumu kabul etmelerine imkân yoktur. Başka deyimle, sonunda yine, kültür değişimi sorusu, kültürü nasıl anladığımız ve yorumladığımız noktasına gelir, düğümlenir.

Kültür elemanları alışverişine gelince, bu bütün kültürler arasında biteviye olagelen bir *processus*, bir süreçtir⁴. Kültür elamanı deyince, top tüfenkten, moda ve hükümet idare organizasyonuna kadar bütün kültür unsurlarını anlıyoruz. Osmanlılar 19. yüzyıla kadar yalnız teknik unsurları almayı kabul ettikleri halde 19. yüzyılda idare, kanunlar ve hatta âdetlerde batıdan iktibaslara başladılar. Bununla beraber 19. asırdan önce de sıkı kültür teması sonucu bazı âdetler girmiştir⁵. Meselâ, 14. yüzyılda

* Bu makale, Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler* (İstanbul 1993), s. 425-430'da yayınlanmıştır.

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, Ankara/Türkiye.

¹ B. Barber, *Science and the Social Order*, Glencoe: Free Press 1952; R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe: Free Press 1949, kısım 4.

² Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, çeviren ve neşreden Niyazi Berkes, New York: Columbia University Press, 1959; C. Geertz, *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, 1973, 97-125.

³ Z. Gökalp, *op. cit.*, 89-109.

⁴ M.D. Sahlins, *Evolution and Culture*, Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1960; E. E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Homewood: Dorsey, 1962.

⁵ N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill University Press,

sakal kesme, Osmanlı toplumunda önemli bir sorun olmuştu. Halk görüşlerini yansıtan anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*⁶, I. Bayezid'in Ankara felâketini yorumlarken der ki, onun zamanında Osmanlı beyleri frenkleri taklide koyuldular, sakal kesmeye başladılar, o yüzden başımıza bu felâketler geldi. Bu basit görünen sorunun aslında derin sosyolojik bir anlamı vardır. Bu senbol, aynı zamanda, seçtiğimiz değer sisteminin herkesin önünde, herkese karşı ilânı demektir⁷. Osmanlı kültürü gibi, değer-sistemini, görünür bütün yaşam biçiminde ifadeye özen gösteren bir kültür için, senbolik kültür unsurlarının özel bir önemi vardır. Bu kimlik ve statü ayırımı Osmanlı, mezar taşında bile ifadeye özen göstermiştir. Bir Osmanlıyı, giyim biçiminden, müslüman mı, gayrimüslim mi, hatta yahudi mi, hıristiyan mı, devlet memuru mu, sanatkâr mı, tüccar mı, derhal ayırd edebiliriz.

Kültür unsurlarını, değer-sistemi, yani dinle bağımlı olanlar ve yansız, *neutre* olanlar diye ikiye ayıranlara hak vermek gerekiyor⁸. Giyim kuşam gibi, Batı'nın kültür kimliği belirten unsurlarını reddetme, özellikle çöküş devrinde kuvvetlidir. *Neutre* kategori içine, bütün teknik ve teknolojik araçları, ve pozitif ilmi koyabiliriz. Top tüfenk yapımı, para basımından gümrük idaresine kadar herşey, bu kategoriye girer. Dışarıdan bir korkusu olmadığı yükselme çağında Osmanlılar, batıdan kültür aktarmaları yaparken hiç çekinme göstermemişlerdir. Tersine Osmanlılar, başarılarını başlangıçtan beri, maddî güçlerini arttıran yenilikleri benimsemekte bulmuşlardır. Bu konuya tekrar döneceğim. Burada belirtmek istediğim şey, *acculturation* sürecinde davranışı belirleyen sosyal-psikolojik faktörlerin önemini belirtmektir. Öbür taraftan, *neutre* dediğimiz teknikler, hatta ticaret eşyası yine de bir kültürün parçasıdır ve onu kullanan bir *acculturation* sürecine girmiştir⁹. Osmanlı seçkin sınıfı, batıdan teknik birimleri alırken aynı zamanda yaşam biçimiyle ilgili âdetleri de ister istemez taklide başlamıştır, ve bu sebeple, yüzde yüz gelenekçi olan halk kitlelerinin tepkisi de aynı dönemde ortaya çıkmıştır.

Öbür taraftan denmiştir ki, bir kültür unsuru *kendi-iç (intrinsic)* değeri dolayısıyla yayılmaz, onu taşıyan fert veya toplumun *prestiji* esastır. Osmanlılar, Batı yaşam tarzı ve değer sistemine ilgili, şeyleri Viyana bozgunundan sonra alır oldular. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'den¹⁰ önce, Batı kültür ve medeniyetine hayranlığı, hiçbir Osmanlı onun gibi duymamış ve ifade etmemiştir. Başka deyimle, Batı, 18. yüzyılda beğenilen, taklid edilen bir *prestige-culture* haline gelmiştir. Rokoko mimarisi ile beraber, o zaman ekâbir evlerinde frenk eşyası ile döşeli *frenk* odaları döşenmeye başlamıştır.

1964, 23-82. Osmanlıların Batı'dan aldıkları kültürel unsurlar konusunda iyi bir özet veriyor,

⁶ F. Giese, "Die altosmanischen anonymen Chroniken", Vol. I, Breslau, 1922, 29-31, Sakalla ilgili referans bu kaynağın bazı basılmamış nüshalarında bulunuyor.

⁷ Bak. Geertz, op. cit.

⁸ Z. Gökalp, op. cit.; E. M. Albert, "Value Systems", International Encyclopedia of Social Sciences

⁹ A. Appadurai (ed.), Social Life of Things, Commodities in Cultural Perspective, Cambridge: CUP, 1986.

¹⁰ F.M. Göçek, *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the Eighteenth century*, New York ve Londra: Oxford University Press, 1987.

Kültür unsurları iktibasında, böylece bir hiyerarşi ortaya çıkıyor, ilk ve en önemli aktarmalar silâhlarda olmuştur. Savunma aracı, kültür değişiminde özel bir önem taşır. Belli bir toplum, yalnız değer-sisteminin de ötesinde bizzat kendi varlığının tehdit altına girdiğini görünce, düşmanın silâhını almakta tereddüt göstermez. Burada iç-güdü ve rasyonel düşünce sosyal-psikolojik faktörler ve değer hükümlerini geride bırakır. Osmanlı-Türk tarihi bunun açık misâllerini vermiştir. Esasen İslâm kültürü, başlangıçtan beri, bu noktada kesin davranışını belirlemiştir. Düşmanı yenmek için onun silâhını ve kullandığı taktiği taklid etmek dine aykırı değildir hükmü, İslâmın doğuşunda yerleşmiş bir kaidedir.

Batı ilimlerinden memleketimize giren ilk ilimler de savunma ile ilgili olanlardır. *Mühendishane*, askerî ilimlerle ilgili *positive* ilimlerin okunduğu bir mektep olarak açılmıştı.

Daha önce Batı tıbbı ve coğrafya, pratik önemleri dolayısıyla, Türkçe'ye çeviriler şeklinde 17. yüzyılda aktarılmış, okul programlarında ancak sonraları 19. yüzyılda meslek mekteplerinde yer almıştır.

İslâhat yanlısı İslâm ulemâsı, silah-araç kavramının sınırlarını ziyadesile genişleterek İslâm'ın ve İslâm topluluğunun bakasını ve yararını sağlayan her çeşit aracı, ilim ve tekniği bu kavram içine aldılar. Hemen kaydetmeliyim ki, Osmanlı devleti doğuşundan beri, bu prensibe göre, Avrupa karşısında bir *acculturation* süreci içine girmişti. 1444'de Haçlı istilâsı karşısında Rumeli'de gerileme toptan bir kaçış halini almıştı. Osmanlı idarecileri, o zaman düşman silâh ve taktiğini almakta tereddüt etmediler. Tüfenk ve tabur-cengi denen *Wagenburg* savaş taktiği o zaman alındı¹¹ ve Osmanlı fütuhatinin en önemli faktörlerinden biri oldu. Türkler, daima batının saldırısını ön cephede göğüsleyen bir İslâm toplumu olarak, İslâm'ın müdafaa ve *bakâ* farizasını, çok defa en yüksek vazife saymışlardır. Bazı modern tarihçiler, Osmanlı devletinin Şeriata aykırı görünen kanunları uyguladığını işaret ederler. Aslında, Osmanlı-Türk tarihi, zaruretler karşısında bir yenilikler ve modernleşme tarihidir. Bu Osmanlı kültür iktibasları olmasaydı, meselâ ateşli silâhlar alınmasaydı, yalnız Türkiye değil, İslâm âlemi bugün batı karşısında bambaşka bir duruma düşmüş olurdu¹². Osmanlılar 16. yil/yılda, silâhlarını ve gomilerini kıcıldılcı yapacak derecede bir teknoloji potansiyeline sahiptiler.

Batı teknolojisile birlikte, onun ilim prensiplerini ve sosyal-kültürel gereklerini bir bütün olarak kabul eden modern Türkiye, bu gelişimin tabii ve son halkasıdır. İslâm milletlerinden her biri, tarihî koşullara uyarak çeşitli yapılar kazanmışlardır. Herbiri için bu sonuç, bir *bakâ*-varolma sorunudur. Başka bir deyimle, tarihî koşulları sonucu Türkiye bugün İslâm toplumları arasında şüphesiz, batı *acculturation*'ın en

¹¹ Bak. *Gazavât-ı Sultan Murâd b. Muhammed Hân*, yayınlayanlar H. İnalçık ve M. Oğuz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1978.

¹² Bak. D. Ayalon, *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom. A Challenge to a Mediaval Society*, London: Vallentine Mitchell, 1956, 46-133.

ileri aşamada olduğu bir memleketidir, ve bu, Türkiye için bir varolma sorunu olarak gelmiştir¹³.

Kültür unsurlarının alınmasında rol oynayan şartları incelerken kısaca, savunma gereği, taklit, prestij ve ekzotizm, yani yabancı kültürlerle merak ve hayranlık gibi sosyo-psikolojik faktörlere işaret ettik. Bu şartlar yanında, maddi bakımdan sosyal teması sağlayan ticaret, yabancı ticarete açık liman şehirleri, iki kültür arasında aracı grupların varlığı, sürgün ve göç, din değiştirme veya yabancı uzman istihdamı gibi şartlar ve faktörler de son derece önemlidir. Osmanlı kültür değişiminde, kapitülasyonlar, Galata, İzmir, Selanik, Beyrut gibi liman şehirlerinde batılı tüccar gruplarının yerleşmesi, levantenler, aracı Rum, Yahudi, Ermeniler ve nihayet muhtediler kesin rol oynamışlardır¹⁴. Klasik Osmanlı döneminde, 15-16. yüzyıllarda, çok önemli kültür taşıyıcılar, sürgünler ve muhtedilerdi. 1492'de İspanya'dan Türkiye'ye Yahudi göçü, tekstil, silah yapımı ve başka alanlarda önemli bir teknoloji transferine yol açtı. Bir sanat veya sanayi transferinde, o sanatı yapanları gruplar halinde nakil, Avrupa'da ve Osmanlı imparatorluğunda daima uygulanmış bir metoddur. Bu usûl, uzun sosyal kültürleşme yerine, zorlayıcı ve süratli bir kültür transferi sağlayan bir metoddur.

Osmanlılar, bu usûlü uyguladığı gibi, sarayda çeşitli milletlerden sanatkârları gruplar halinde teşkilâtlandırmışlardı. Resim ve nakış sanatında Anadolu Türkleri *Taife-i Rûmîyan*, İranlılar *Taife-i Acemiyân* ve Avrupalılar *Taife-i Efrenciyan* diye ayrılmışlardı. Tabipler de böyle bir ayrılığa tâbi idiler. Müteferrikalar arasında frenklerden mühendis ve başka teknik adamlar bulundurulur ve gerektiğinde maharetlerinden faydalanılırdı. Bu sistem, 18. yüzyılda değişti, frenkler, yani Avrupalılar açılan meslek mekteplerinde muallim olarak kullanılmaya başlandı.

Özetle, bir kültür unsuru olarak modern ilim metodlarının transferini de sosyo-psikolojik ve maddî şartlar hazırlar. Bu metodların yerleşip devamını garanti eden belli bir sosyal-kültürel çevrenin o toplumda ortaya çıkmış olması şarttır. Osmanlılarda daha 16. yüzyıl sonlarında modern bir rasadhane kuruldu, fakat yaşayamadı; 18 asırda matbaa ve *mühendishane* sürekli bir varlık ve gelişme göstermediler. Bununla birlikte, müspet ilmin bir kültür unsuru olarak özelliği neutre olmasındandır. Bir medreseli pek alâ bu metodlara hakkile vâkıf olur, İslâm'da bu gelenek çok eskidir. Fakat bu müspet ilim metodları, gelişmemiş, sosyal ve ekonomik hayata girmemiş, bir teknolojiye vücut vermemiştir.

Bazı sosyologlara göre, ilmî-rasyonel zihin yapısının sosyal bir nitelik kazanması, geleneksel *patrimonial* bir toplumda mümkün değildir. Sanıyorum, Osmanlılarda ilim tarihi daha ziyade bu noktayı vurgulamaktadır. Osmanlı tarihinde kültür değişiminde bürokratlar kesin rol oynamıştır. Ulema, Şeriat'in mutlak bütünlük

¹³ *Atatürk'ten Düşünceler*, yay. E. Z. Karal, Ankara: İş Bankası Yayınları 1969, 49-51.

¹⁴ Bak. L.T. Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut*, Cambridge: Harvard University Press, 1983.

ve kontrolünü sağlamaya çalışırken bürokratlar, devlet ve toplum ihtiyaçları gibi pragmatik düşüncelere tâbi idiler. Bürokratlar için, özellikle 1700'den sonra düşman galebe ve istilâsını önlemek için her çeşit önlemi almak, devleti ıslâh etmek, her şeyden önemli idi. O zamana kadar silâhlar, savunma tesisleri ve askerî taktik, geleneksel ustadan-öğrenme yolu ile pratik usûllerle sağlanıyordu. 18. yüzyılda ıslâhatçı bürokratlar, bunun yetmediğini gördüler. Habsburg ve Romanovlara karşı doğuda müttefik arayan Fransızların bu dönemde bunu Osmanlı ricaline anlatmaları, yardıma hazır olmaları, yani batının siyasî-askerî ilgisi de önemli rol oynadı, böylece Avrupa'da gelişmiş müsbet ilimler ilk defa sistemli bir öğretim konusu olarak girdi.

Özetle, Osmanlı batılılaşma-modernleşme hareketlerini şu çerçeve içinde araştırmak gereklidir. İlk dönem: Hirfet çerçevesinde el sanayiinin hakim olduğu devir. Onun yanında büyük devlet askerî imalât tesisleri, Tophane, tersane, güherçile fabrikaları, çelikhane, madenler, darphane, batı teknolojisinin nüfuz ettiği en önemli kuruluşlardır.

1700'den sonraki ıslâhat döneminde ise, doğrudan doğruya batı metodları ve nihayet müspet ilimler devlet eliyle iktibas olundu. Fakat daima, askerî savunma ihtiyacı iktibasların ana sebebi idi. 1839 Tanzimat döneminden sonra idarî usuller ve kanunlar da iktibas olunmaya başladı ve geleneksel değerler sistemiyle ciddi çatışma bu dönemde ortaya çıktı. O zamanlar yeni-Osmanlılar, Batı'nın teknolojisini alarak modernleşeceğiz, fakat onun değer sistemini reddedeceğiz, diyorlardı. Ziya Gökalp bu sosyolojik bir sisteme bağlamak istedi¹⁵. Kültür değişiminin, sosyal-kültürel bir bütün olarak gerçekleştiğini ileri sürenler, tam modernleşme için belli bir sosyal yapı gelişmesini şart sayanlar, Atatürk ile üstün geldiler.

Kültür unsurları yaratımında, geleneksel ve modern toplumlar arasında bir karşılaştırma yaparak bu konuşmayı sonuçlandırmak isterim. Ferdî yaratma, geleneksel toplumda daha çok *patronage*'a, kapitalist serbest pazar toplumlarında ise daha çok pazar talebine bağlıdır. Osmanlı toplumunda sanatkâr, saray veya ekâbir için yeni ve daha mükemmel çeşitler yaratmaya çalışır, pazar ekonomisinde ise sürüm için model yapılır. İnce ve yüksek zevk için çalışan geleneksel usta, daha çeşitli, daha sanatkârane eserler çıkarır. Seri imalat yapan pazar ekonomisi bu ferdî nefis eserlerin tekniğini taklid eder, kitle için üretir. Sanayi devrimi döneminde ilim araştırmacısı ve laboratuvar, bir dereceye kadar hakim duruma gelmiş ve teknolojik yaratıcılığın odağı olmuştur. Fakat bazı sektörlerde, meselâ tekstilde, ferdî yaratma günümüze kadar önemini korumuştur.

Bir misâl vermek gerekirse; İngiltere'de endüstri devrimi gerçekleştiğinde, büyük pamuklu sanayiinde dokuma tekniği, desen ve boyalar, uzun zaman doğu örneklerini, özellikle Hind geleneksel örneklerini taklide devam etmiştir. Geleneksel toplumda yaratma ve sanatkâr üstündür demekte mübalağa yoktur. Meselâ hâmi

¹⁵ Not 2'de anılan yere bakınız.

patron için yapılan *nefis* Osmanlı ciltlerini, 19. yüzyılda hiç bir basım tekniği seri imâlata uygulayamamıştır.

Burada önemli bir konu ortaya çıkıyor: Halk sanatları dediğimiz geleneksel beceri, teknik ve âletleri korumak. Türkiye'de âcilen yapılması gereken işlerden biri, halk sanatlarımızı, teknoloji ve âletlerini büyük bir müzede toplamaktır. Osmanlı-Türk medeniyeti ve yaratıcılığı orada temsil olunacaktır. Sanayiimiz, Avrupa mallarını, desenlerini taklit edecek yerde o kaynaktan çok çeşitli örnek ve teknikler öğrenerek üretecek ve rekabet gücü artacaktır. Ekonomik potansiyeli yüksek bir çok orijinal teknikler böylece unutulup kaybolmaktan kurtulacaktır. Özetle, toplumumuzda medeniyet ve kültür zenginliği, uzun yüzyıllar boyunca yaratılmış, birikmiş bu beceri ve tekniklerin devam ettiği halk sanatlarının korunmasına bağlıdır.